

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ИЖТИМОЙ - ГУМАНИТАР ФАНЛАР

2/2013

ИНДЕКС 1025

кўриш мумкин. Масалан, ўзбек тилида: *чўғнинг устидаги қумғон қайнайди, гап қайнайди; тичоқни қайрамоқ, икки ёшни бир-бирига қайрамоқ.*

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, тилда баён этилаётган фикрнинг эмоционаллигини таъминлашда лисоний ва нолисоний омиллар муштарак ҳолда иштирок этади. Лисоний воситалар ролининг кучайиши нолисоний омилларнинг маълум даражада сусайишига, нолисоний омилларнинг кучайиши эса лисоний воситалар вазифаларининг сусайишига олиб келади.

Адабиётлар

1. Значковская О.О. Концептуализация положительных эмоциональных состояний «радость» (joy) и «надежда» (hope) в современном английском языке. Автореф.дисс.кан.фил. н. -М., 2008.
2. Апресян В.Ю. Опыт кластерного анализа: русские и английские эмоциональные концепты// Вопросы языкознания. –М.: Наука, №1. 2011.
3. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. –М.: Языки русской культуры, 1999. Гак, В.Г. К эволюции способов речевой номинации// Вопросы языкознания. –М.: Наука, 1985, №4.

Абжалова М.А., ЎЗМУ

Ўзбек тилидаги матнларни автоматик таҳрирлашда услуб масаласи

В статье рассматриваются вопросы создания систем автоматической обработки текста на узбекском языке, которые на сегодняшний день являются основной задачей специалистов. Одна из таких систем - это автоматический анализатор узбекских текстов. Система анализирует тексты узбекского языка в рамках научных, деловых и публицистических стилей. Отмечаются также причины выбора данных стилей.

Creation of automatic text processing in the Uzbek language - in the present day is the main task of experts. One such system is the automated analyzer Uzbek texts. At the beginning, the system aims to analyze the texts of the Uzbek language in the academic, business and journalistic style. In this article, the reason for such a decision.

Таянч сўз ва иборалар: тил, матн, маълумот, тил-инсон-матн, расмий услуб, шакл, матнни қайта ишлаш, автоматик қайта ишлаш, илмий услуб, аффикс, шаклни ўзгартирувчи, таҳрир, бадий матн, лингвистик таълимот, электрон лугат.

Опорные слова и выражения: язык, текст, информация, язык-человек-текст, официальный стиль, форма, обработка текста, автоматическая обработка, научный стиль, аффикс, изменяющий форму, редактировать, художественный текст, лингвистическая теория, электронный словарь.

Key words: language, text, information, language- person- text, formal style, shape, word processing, automatic processing, scientific style, affix that changes shape, edit, fictional text, linguistic theory, electronic dictionary.

Бизга маълумки, тил – маълумот манбаи, маълумот эса (тилнинг ёзма шаклида) матнда намоён бўлади. Матн ўз навбатида тил бирликларининг грамматик жиҳатдан шаклланишидан юзага келади. Демак, тил ва матн ахборот алмашувининг ёзма шаклида бир-бирини тақозо этувчи воситалар ҳисобланади (“ТИЛ↔МАТН”). Шунингдек, тил хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма шаклда бўлсин, мулоқот манбаи ҳисобланади. Бу бизга маълум. Ягунова Е.В. табиий тилнинг ҳар бир фойдаланувчиси ёзма тилдан фойдаланиш кўникмасини эгалласа (оғзаки тил каторида) ва бир тилдан иккинчи тилга (бир коддан иккинчи кодга) мулоқот талаби билан ўта олиш қобилиятига эга бўлса уни билинг деб аташ ҳақли, дейди [1]. Кўринадики, “ТИЛ↔ИНСОН” боғлиқлиги муҳим ўрин тутди. Юқоридаги фикримиз билан бирлаштирганда “ТИЛ↔ИНСОН↔МАТН” боғланиши юзага келади, яъни тил имкониятлари инсон орқали юзага чиқади, инсон маълумотларни мулоқот воситасида етказди, маълумотлар матнда сақланади ва матн орқали намоён бўлади. Бир табиий тилнинг минглаб фойдаланувчиси ва уларнинг ҳар бирида турли хил маълумотларни бошқаларга етказиш мақсади бўлади. Шу боис бир тилда яратилган матнлардаги маълумотлар тури ва даражасига қараб бир-биридан услуб жиҳатидан фаркланади.

Кейинги пайтларда жаҳон компьютер лингвистикаси (КЛ)да матнга автоматик қайта ишлов беришнинг ҳам илмий назарияси, ҳам амалий натижаси устида кенг қўламли ишлар қилинмоқда. Жумладан, матнни автоматик тушуниш, машина таржимаси, матнни рефератлаш (гиперматнни асосий мазмунни ўзига жойлаган миниматнга келтириш, яъни матн ҳажмини қискартириш ва ундан қисқа баён олиш), таснифлаш (мавзу, услуб ва жанр жиҳатидан яқин матнларни гуруҳлаш), матнни таҳрир ва таҳлил қилиш, матнни генерациялаш (бир нечта табиий тилга оид ҳужжатли матнлардан формула, техник ишланмалар, дастурий тизимларни йиғиш), матндан маълумотни олиш, оғзаки нутқни аниқлаш ва синтез қилиш каби долзарб масалалар КЛнинг мундарижасини эгаллаган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, жаҳон КЛда ушбу масалаларнинг амалий ишланмаси сифатида уларнинг дастурий таъминоти яратилган ва бугунги кунда уларнинг мукамал вариантлари устида жиддий изланишлар олиб борилмоқда.

Ўзбек КЛда ҳам таҳсинга сазовор ишлар қилинаётгани қувонарли ҳол. XX асрнинг сўнгги йилларида алоҳида йўналиш сифатида юзага келган, асосан, назарий тадқиқотлар билан чегараланган ўзбек КЛда бугунги кунда дастурий тизимларни яратиш мақсадида лингвистик таъминотлар ишлаб чиқилмоқда: матнларни овозлаштириш, гап бўлақларини автоматик аниқлаш, матнларни автоматик таҳрирлаш, машина таржимаси, ўзбек тилининг электрон лугатларини яратиш шулар жумласидандир.

90- йилларнинг охирларида ўзининг илмий ва амалий аҳамиятини топган автоматик таҳрир масаласи бугунги кунда деярли барча тиллар камровкини ўз ичига олмақда. Жумладан, ўзбек тилидаги матнларни инсон

томонидан эмас, балки компьютер воситасида қисқа вақт ичида морфологик, синтактик ва семантик жиҳатдан таҳрир қилинишига бўлган эҳтиёж кун сайин ортиб бормокда.

Ўзбек тилидаги матнларни автоматик таҳрир қилиш дастурини яратишда, албатта, тилшунослар томонидан яратиладиган лингвистик маълумотлар базаси муҳим аҳамиятга эга. Лингвистик базанинг яратилишида миллий тилнинг функционал услублари эътиборга олинаши даркор. Чунки тил услублариаро хилма-хиллик, бир-биридан фарқланувчи хусусиятлар лингвистик таъминотнинг тўлиқ ва мукаммал шаклда қисқа вақт ичида дастур процессорига етказилишига тўсқинлик қилади. Бу, асосан, илмий, расмий ва оммабоп услубларнинг сўзлашув ҳамда бадий услублардан вазифа ҳамда хусусиятлари жиҳатидан факланишида кўринади.

Сўзлашув услуби маиший мулоқотдан иборат бўлиб, унда шева, жаргон, арго, варваризм, вулгаризм кабиларни ўз ичига олган тил қатлами етакчилик қилади. Шу боисдан сўзлашув услуби таҳрир дастурининг лингвистик таъминотида ўз ўрнига эга эмас.

Бадий услуб ранг-барангликка эга. Унда миллий тилнинг барча тасвир воситалари ва ҳодисалари намоён бўлади. Ҳаттоки, шеърий матнларни ҳисобга олмаганда ҳам, кўпгина бадий услубдаги матнларни бир хил хусусиятлар бўйича тузиш қийин. Бадий услубдаги матнларда маълумот тапиш вазифаси йўқ бўлиб, улар, асосан, эстетик вазифани бажаради. Расмий, илмий ва публицистик услублардаги матнлар асосида маълумот ётади. Мисол сифатида қонун, шартнома, фармон, фармойиш матнлари (юридик кучга эга бўлган ва тўғри маънода тузилган)ни, газета, журнал, илмий нашрларни санаб ўтишимиз мумкин. Ушбу уч услубнинг функционал хусусиятлари деярли бир хил, яъни бундай матнларда аниқлиқ, қисқалиқ, мантикий изчиллик етакчилик қилади. Аммо таъкидлаш ўринлики, расмий услуб бошқа услубларга нисбатан қатъий лингвистик талабларга бўйсунди ва амал қилади. Қуйида ўзбек тилидаги матнларни таҳрир қилиш дастурининг қайси услубдаги матнларни таҳрир қилишга мўлжалланганлигининг сабаблари ёритилади.

Расмий услубнинг ёзма шаклида қонун матнлари, буйруқ, фармойиш, фармон каби расмий иш қоғозлари, дипломатик шартномалар ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар ёзилади. Демак, ушбу ҳужжатлардаги баён қилинган фикр иш қоғозининг нутқини ташкил қилади.

Расмий услубдаги матнлар ноаниқликдан йироқ бўлиб, фикрлар содда, аниқ мазмунда ва тушунарли қилиб ёзилади: *Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар.* (ЎЗР Конституцияси, 2- модда).

Расмий услубда ёзилган ҳужжатлардаги муҳим ҳолат шуки, уларда тайёр, формулага кириб қолган, андозаланган жумлалар ишлатилади, ўзига хос ифодадаларига эга: *буюраман, юклатилсин, маъмурий жавобгарлик, фуқаролик ҳолати, фуқаролик жавобгарлиги, айбдор, гумондор, жабрланувчи, белгиланади, асосланади, ҳисобланади, ҳимоя қилинади, амалга оширади, тан олинади, иш кўради, адо этади, қафолатланади, тақиқланади, тавсия этилади, жамоат қафиллиги, суриштирув, жабрланувчи билан ярашув* ва бошқалар.

Шунингдек, хужжатларда янги лексема (неологизм)лар қўлланилмайди, агар терминологик маънода бўлса, улар умумистеъмолдаги содда лексемалар билан алмаштирилади. Фразеологизмлар, тарихий сўзлар ишлатилмайди. Улар фикрни аниқ англаб олишда қийинчилик туғдиради. Қисқартма сўзлардан фойдаланилганда, айникса, ташкилот, корхона номларини ишлатишда эҳтиёткорлик талаб қилинади.

Ушбу услуб учун жаргонлар, оддий сўзлашувга хос лексемалар, эмоционал-экспрессив бўёкка эга лексемаларнинг ишлатилиши меъёр саналмайди ва шу жиҳати билан бошқа услублардан кескин фарк қилади.

Расмий услубнинг грамматик меъёрларидаги муҳим жиҳат шуки, сўзшакллар морфемик қоида асосида (**асос+сўз ясовчи аффикс+луғавий шакл ясовчи аффикс+синтактик шакл ўзгартирувчи аффикс: буюр+уқ+лар+даги=буйруқлардаги**) ёзилади. Бу эса дастурнинг лингвистик модулларини яратишда *уйларимдагиларим, эгиларимда, болаликдагиларимми* каби номеъёрий сўзшакллар устида тилшуноснинг вақт сарфлаб бош қотиришидан сақлайди.

Расмий услубнинг синтактик аломатлари ҳам матнда дарҳол кўзга ташланади. Унда дарак гаплар, унинг айникса қўшма гап шакли кўп ишлатилади. Ёйик ва мураккаб сўз бирикмалари махсулдор ҳисобланади, мураккаб типдаги номлар кенг қўлланилади. Гап тузилишида ўзбек тилидаги одатдаги меъёрга амал қилинади.

Илмий услуб илмий асарлар услубидир. Ушбу услуб далил ва асосларга таяниш, фикрий изчилликнинг етакчилиги қилиниши билан расмий услубга яқин туради.

Илмий услубда сўзлар бир маънода қўлланади, синонимик қатордаги вариантлардан масаланинг моҳиятини бирмунча аниқ ифода этадиган варианты танланади ёки нейтрал вариантини қўллаш тақозо этилади. Терминларни қўллаш бу услубнинг асосий хусусияти саналади, шу боис таҳрир дастурининг лингвистик таъминотини яратишда терминларга ҳам жиддий эътибор бериш талаб этилади.

Мантикий изчиллик илмий баён услубининг ўзига хос хусусиятини ташкил этади. Илмий услуб матндаги сўзлар, гаплар, абзацларнинг ўзаро мантикий боғланишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам илмий матнларда бу изчилликни юзага келтирувчи *маълумки, маълум бўладики, таъкидлаш лозимки, таъкидлаш ўринлики, дарҳақиқат, бинобарин, шундай экан, биринчидан, кўринадики, таъкидлаш жоизки, хулоса қилиб айтганда, хулоса қилганимизда, биргина мисол* каби кўплаб боғловчи вазифасини бажарадиган лексема ва бирикмалар қўлланилади. Шу сабабли лингвистик таъминотда шу каби ифодалар **“тайёр ифодалар”** тарзида бир гуруҳга жамлаб киритилади.

Бу услубда ҳам, худди расмий услубда бўлгани каби, лексемалар кўчма маъноларда қўлланмайди, тасвирий воситалардан фойдаланилмайди. Субъектив эмоционаллик, образлилик, оғзаки нутқ элементлари, умуман, ғайриадабий унсурлар кам ишлатилади. Мумкин қадар баён бир хил меъёрга ифода этилади.

Оммабоп услубда шаклланган матнлар образлилиги, таъсирчанлиги, тасвирий воситаларнинг фаол қўлланилиши билан бадий услубга яқинлашса, диалектизмлар, историзмлар, арго ва жаргонлар қўлланилмаслиги билан ундан узоқлашади. Ифоданинг аниқлиги ва публицистик жанрларга хосланганлиги

хамда ижтимоий-сиёсий терминологиянинг қўлланилиши билан илмий услубга ўхшайди. Айни пайтда, ифодадаги қисқалик, лўндалик, ихчамлик, ёркинлик каби жиҳатлар ҳам уни илмий услуб билан ёнма-ён қўяди.

Ижтимоий-сиёсий терминлар асосан *-чи, -параст, -парвар, -хона, -нома* қўшимчалари ёрдамида ясалади. Мисоллар: *террорчи, қўпоровчи, ақиданараст, миллатпарвар, девонхона, божхона, ҳиссадор, тадбиркор* каби.

Шу ўринда мазкур услубда сўз ясалиш имкониятининг бошқа вазифавий услубларга нисбатан маҳсулдор эканлигини таъкидлаш ўринли бўлади. Шунингдек, *МДХ, БМТ, НАТО, НАСА, ЮНЕСКО, ЎЗМУ* каби қисқартма сўзлардан фаол фойдаланилади. Шу ўринда таҳрир дастурининг графематик таҳрирлаш босқичининг муҳим аҳамият касб этиши яққол кўринади.

Бадий услуб ўзбек тили вазифавий услублари орасида ўзига хос мавқега эга бўлиб, айни пайтда ўзининг алоҳида меъёрларига ҳам эга. Тил материални камраб олиш имкониятининг кенглиги, умумхалқ тилида мавжуд бўлган барча лингвистик бирликларнинг, шу билан бирга, бошқа вазифавий услубларга хос бўлган элементларнинг ҳам ишлатилавериши ва уларнинг бадий-эстетик вазифани бажаришга хизмат қилиши бадий услубнинг асосий хусусияти ҳисобланади.

Бадий адабиёт тилидаги фонетик ўзгаришларнинг мавжудлиги (*Сўрма мендан, ким дилоро / Дўстми ё жанона деб. Э.Воҳидов; Не балоллиг кун эдиким. Ошино бўлдим санго. Алишер Навоий; Қуёш орқасидан – беҳисоб чирог / Нурига киради мамлакат шу чоғ. Зулфия*), шунингдек, орфографик меъёр талабларига мувофиқ келмайдиган *қаро, ямон, яро, ошино, талош* сингари сўзларнинг ишлатилиши лингвистик таъминотни яратишда бадий услубни чеклаб туришга сабаб бўлади. Бундан ташқари, ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз ясовчи, кўплик, эгалик, келишик, даража, шахс-сон, замон, майл, нисбат каби маъноларни ифода этувчи аффиксларнинг нутқдаги ишгиرويда, ёрдамчи сўзларнинг турлича кўринишлари ва вариантларида намоён бўлиши бадий услубга оид матнларда кўп учрайди. Бу эса ўз навбатида:

биринчидан, аффиксларнинг ҳар бир варианты ва улар орқали ҳосил қилинадиган аффикслар комбинацияси устида ишлашда кўп вақтни талаб этади. Натижада, ишни якунига етказиш сезиларли даражада орқага сурилади;

иккинчидан, аффикслар комбинациясининг улкан ҳисобни ташкил этиши билан бирга дастур процессоридан катта ҳажмни ҳам талаб этади;

учинчидан, ҳосил қилинган минглаб комбинацияларнинг ҳар бири қайси лексемага бирикиши ёхуд ҳар бир лексеманинг ўша комбинациялар билан боғлана олиш ёки боғланмаслигини текширишда тилшуноздан ўта жиддийлик ва диққат-этиборни талаб этади. Чунки ўзбек адабий тилининг олтмиш мингдан ортик лексемаси бўлиб, уларнинг ҳар бирини ҳосил қилинган минглаб аффиксларнинг комбинациялари билан бирика олиш хусусиятини текшириб кўриш имконсиздир.

Бундан ташқари расмий, илмий ва оммабоп услубларда грамматик шаклларнинг адабий-меъёрий вариантлари қўлланилса, бадий услубда бу грамматик шаклларнинг барча кўринишлари – лаҳжа ва тарихий вариантлари ҳам асарнинг мавзу талаби билан ишлатилаверади.

Бадий услуб лексикаси ҳам алоҳида белгиларга эга. «...бошқа функционал стиллар учун хос бўлган лексика (масалан, илмий ва расмий иш услубига хос бўлган терминлар)нинг бадий стилда кенг қўлланилмаслиги ва фақат бадий стилда қўлланивчи махсус воситаларнинг мавжудлиги бадий стилга хосланган лексикани алоҳида ажратишга асос бўлади», дейди Э.Бегматов. *Абру, албат, армузон, базмаро, балқимоқ, баҳористон, бода, бўстон, гавҳарафшон, гирён, гулбаҳор, гулистон, гулру, гулшан, дебоचा, дилафруз, дилхона, долга, дурафшон, дуто, жаҳонбахш, жондош, жўшмоқ, жўшқин, кабк, куйламоқ, либос, лолагун, лўливаш, майгун, мардонавор, мастона, маҳваш, маҳпора, мовий, моҳ, мужда* каби хосланган сўзлар луғатларда поэтизмлар номи билан юритилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, бадий услубга хос матнларда эскирган сўзлар, историзмлар ва диалектизмларнинг қўлланиши меъёрий ҳол ҳисобланиши боис таҳрир дастури расмий, илмий ва публицистик услубдаги матнларни таҳрир қилишга мўлжалланади. Лингвистик таъминотни мукаммаллаштириш жараёнида кейинги босқичларда бадий услубга хос сўзларнинг ҳам киритилиши эътиборга олинади.

Адабиётлар

1. Большакова Е.И., Клышинский Э.С., Ландэ Д.В., Носков А.А., Пескова О.В., Ягунова Е.В. Автоматическая обработка текстов на естественном языке и компьютерная лингвистика : учеб. пособие. -М.: МИЭМ, 2011.
2. Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби. –Самарқанд., 1992.

Расулова С.С., ЎЗМУ

Тохир Малик қиссаларида сирлилик

В статье рассматривается таинственность и неповторимый подход в привлечении читателя к событиям, происходящим в произведениях Тохира Малика.

The article considers the mystery and hidden approach to attract the reader to the events occurring in the works of Tohir Malik.

Таянч сўз ва иборалар: инсон тақдири, сирлилик, ўқувчини жалб этиш, изкувар қаҳрамон, сержумбоқ жараён, детектив роман, жумбоқ ечими, воқеа ривож, ўзига ром этувчи сюжет.

Опорные слова и выражения: судьба человека, таинственность, привлекать читателя, герой-сыщик, неизвестность, детективный роман, разгадка, развитие события, захватывающий сюжет.

Key words: the fate of a man, mystery, attract the reader, the hero, detective, peradventure, detective novel, rede, the development of events, exciting plot.